

تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر

از آغاز سلطنت قاجاریه تا سرانجام فتح‌علی شاه

جلد اول

تألیف
استاد سعیدی

به اهتمام
عبدالکریم حبر بزه‌دار

فهرست مطالب

۱۱	□ سخن ناشر
۱۳	□ دیباچه
۱۷	ایران ما در این صد و هشتاد سال
۱۷	منابع تاریخ قاجارها
۲۲	نژاد قاجارها
۲۴	آمدن طوایف ترک به ایران
۳۱	قاجارها از چه نژاد بودند؟
۳۸	ظهور قاجارها در تاریخ ایران
۴۵	قاجارها پیش از سلطنت
۵۲	نیاکان آقامحمدخان
۵۹	سرانجام محمدحسن خان
۶۱	فرزندان محمدحسن خان
۶۲	حسینقلی خان جهانسوز
۶۵	آقامحمدخان
۶۷	آغاز کار آقامحمدخان
۶۹	جنگ‌های آقامحمدخان در نواحی دیگر ایران
۷۳	لشکرکشی به قفقاز
۷۵	به پادشاهی نشستن آقامحمدخان
۷۶	انقراض سلطنت افشارها
۷۷	لشکرکشی دوم گرجستان
۷۷	هیأت ظاهری آقامحمدخان
۷۸	سیرت آقامحمدخان
۸۵	مناسبات گرجستان با ایران
۸۸	آقامحمدخان در گرجستان
۹۱	در راه تفلیس

۹۳ باج‌خواهی کریم‌خان
۹۶ سفر دوم گرجستان
۱۰۰ اوضاع اجتماعی ایران در زمان آقامحمدخان
۱۰۳ نتیجه کشته شدن آقامحمدخان
۱۰۵ فتحعلی شاه
۱۰۸ رقابت‌های دول بزرگ اروپا
۱۱۱ خودرایی و مال‌دوستی
۱۱۳ خطرهای بزرگ در شرق و غرب کشور
۱۱۶ اختلاف ایران و روسیه
۱۱۸ سیاست پتر تزار روسیه
۱۲۳ فتحعلی شاه و ناپلئون اول
۱۲۷ سفیران ناپلئون در ایران
۱۲۹ عهدنامه فینکنتشتاین
۱۳۵ هیأت نظامی فرانسه در ایران
۱۳۷ دستورهای ناپلئون به ژنرال گاردان
۱۴۵ مقدمات مأموریت گاردان و نتایج آن
۱۵۲ کارهای ژنرال گاردان در ایران
۱۶۰ وساطت گاردان در میان ایران و روسیه
۱۶۷ مذاکرات گاردان با وزرای ایرانی
۱۷۲ نتیجه وساطت فرانسه در میان ایران و روسیه
۱۷۷ گزارش گاردان درباره سیاست ایران
۱۸۲ مذاکرات صلح ایران و روسیه به میانجیگری فرانسه
۱۹۰ مقدمات جنگ دوم ایران و روسیه
۱۹۷ مکاتبات دربار ایران با دربار فرانسه
۲۰۲ نامه‌های فتحعلی شاه به ناپلئون در بایگانی فرانسه
۲۱۸ نامه‌های فتحعلی شاه در اسناد ایرانی
۲۲۵ نامه فتحعلی شاه به وزیر امور خارجه فرانسه
۲۲۸ مکاتبه عباس میرزا نایب‌السلطنه با ناپلئون
۲۴۰ مکاتبه صدراعظم ایران با دربار فرانسه
۲۴۳ نامه‌های صدراعظم ایران به وزرای فرانسه
۲۴۸ نامه میرزاشفیعی به وزیر امور خارجه فرانسه

۲۵۱ درد دل میرزا شفیع: زحمات بسیار و مرارت بیشمار
۲۵۴ خبرگزاران فرانسوی در ایران
۲۵۵ نامه‌های ناپلئون در بایگانی وزارت خارجه ایران
۲۵۹ کارهای افسران هیأت نظامی گاردان در ایران
۲۶۲ توقعات ناپلئون
۲۶۵ هیأت نظامی گاردان در ایران
۲۶۸ تأسیس توپخانه و وضع نظامیان ایران
۲۷۱ اصلاحات سپاه ایران به دست افسران فرانسوی
۲۷۶ سرنوشت کارخانه توپریزی اصفهان
۲۷۹ تیرگی روابط ایران و فرانسه
۲۸۳ نتیجه مأموریت تانکوانی در ایران
۲۸۶ نتیجه مأموریت گاردان در ایران
۲۹۰ وعده‌های توخالی...
۲۹۴ اختلاف ایران و روسیه
۲۹۷ گرجستان در دست روسیه
۳۰۲ آغاز جنگ‌های ایران و روسیه
۳۰۴ فتحعلی شاه و گرجستان
۳۰۸ لشکرکشی به ایروان
۳۱۱ جنگ‌های سال ۱۲۲۰ قمری
۳۱۳ وقایع گیلان و دریای خزر
۳۱۴ جنگ دوم گنجه
۳۱۵ تصرف قلعه شوشی
۳۱۷ کشته شدن تسیتسیانف
۳۲۰ نتیجه جنگ‌های نخستین تا پایان سال ۱۲۲۰
۳۲۰ سیاست ایران در برابر این حوادث
۳۲۲ عهدنامه گلستان
۳۳۰ نیروی نظامی ایران در آن زمان
۳۳۳ وصیتنامه ساختگی پتر کبیر
۳۳۷ نسخه دیگر از عهدنامه فینکنتشتاین
۳۴۲ سرکشی مرتضی قلی‌خان و جنگ با آقامحمدخان
۳۴۶ اولین دست‌اندازی روس‌ها

۳۵۰	مرتضی قلی خان در روسیه
۳۵۳	روایت منتظم ناصری
۳۶۰	پایان کار مرتضی قلی خان
۳۶۳	مقدمات جنگ دوم با روسیه
۳۶۷	مناسبات ایران و روسیه پیش از قاجارها
۳۶۸	قرارداد منعقد در سن پترزبورگ در ۱۲ سپتامبر سال ۱۷۲۳
۳۷۱	عهدنامه منعقد با اشرف در رشت در ۱۳ فوریه ۱۷۲۹
۳۷۶	عهدنامه منعقد در رشت در ۲۱ ژانویه ۱۷۳۲
۳۸۲	عهدنامه منعقد در گنجه در ۱۰ مارس ۱۷۳۵
۳۸۷	نامه نادرشاه به امپراتریس روسیه
۳۹۱	جزئیات وقایع گرجستان در این دوره
۳۹۵	ورود سپاه روس
۳۹۹	الحاق گرجستان به روسیه
۴۰۳	بدرفتاری فتحعلی شاه با اسیران
۴۰۸	فرماندهی گوداویچ
۴۱۲	جنگ و قحطی
۴۱۶	تسلیم شدن فتحعلی شاه به صلح تحمیلی
۴۲۱	دوره میان دو جنگ
۴۲۵	ولی عهدی عباس میرزا و توطئه چینی بر ضد او
۴۳۰	از کاهفروشی تا صدراعظمی و وابستگی به انگلیس
۴۳۳	عهدنامه ۱۲۲۴ با انگلستان
۴۳۸	عهدنامه ۱۲۲۷ با انگلستان
۴۴۵	وضع پول ایران
۴۴۹	عهدنامه ۱۲۲۹ با انگلستان
۴۵۵	ضمیمه عهدنامه ۱۲۲۹
۴۵۸	وضع نواحی از دست رفته
۴۶۷	وضع اجتماعی ایران در این دوره
۴۷۰	نفوذ روحانیان در این دوره
۴۷۵	صوفی کشی آقامحمدعلی
۴۸۱	بزرگان علما و متصوفه
۴۸۶	سیدمحمدباقر شفتی

۴۹۷	سیدمهدی بحرالعلوم
۵۰۲	سیدجعفر کاشف الغطاء
۵۱۲	احکام جهاد
۵۱۶	رساله جهادیه
۵۲۳	حاج ملااحمد نراقی
۵۲۶	روابط روسیه با ایران در این دوره
۵۲۹	ولایت عهدی عباس میرزا
۵۳۲	رفت و آمدهای بی ثمر
۵۳۹	سیاست عباس میرزا
۵۴۴	روابط سیاسی با روسیه
۵۵۳	فعالیت‌های سیاسی ایران و روس
۵۵۹	خودرایی مأموران روس
۵۶۲	اخلالگری‌های متنفذین محلی
۵۶۷	روابط سیاسی نیکلای با دربار ایران
۵۷۱	کارشکنی در مذاکرات صلح
۵۷۷	نامه وزیر عباس میرزا به مقامات انگلیسی
۵۸۲	روابط دربار روسیه با عباس میرزا
۵۸۷	مراحل و عواقب جنگ دوم
۵۹۳	خشم تزار از اهانت به نماینده او
۶۰۴	مراحل دوم جنگ
۶۱۳	آخرین مرحله جنگ
۶۱۷	استقبال تبریز از فاتحان روسی
۶۲۱	گفت‌وگو درباره صلح
۶۲۶	دیدار عباس میرزا با فرمانده فاتح
۶۲۹	دستورهای دولت روسیه
۶۳۴	امضای قرارداد متارکه جنگ
۶۳۹	فتحعلی شاه در اندیشه جانشین برای عباس میرزا
۶۴۶	اهمال فتحعلی شاه و درماندگی عباس میرزا
۶۵۰	تصرف اردبیل و غارت نسخ خطی
۶۵۴	اجتماع در ترکمانچای
۶۵۹	توقع فتحعلی شاه

۶۶۳	جلب اقلیت‌ها
۶۶۹	عهدنامه ترکمانچای
۶۷۷	عهدنامه بازرگانی در میان ایران و روسیه
۶۸۱	صورت مجلس تشریفات سفیران
۶۸۴	نتایج عهدنامه ترکمانچای
۶۸۹	کشته شدن گریبایدوف
۶۹۳	سفارت خسرو میرزا
۶۹۹	جنگ‌های ایران و عثمانی
۷۰۲	جنگ سال ۱۲۲۷
۷۰۳	جنگ‌های ۱۲۳۶-۱۲۳۸
۷۰۶	عهدنامه ارزروم
۷۰۹	رفتار عباس میرزا در جنگ‌های با عثمانی
۷۱۴	ایران و افغانستان
۷۱۷	سیاست انگلستان
۷۱۹	نخستین روابط ایران با انگلستان
۷۲۲	مرحله دوم روابط با انگلستان
۷۲۵	مرحله سوم روابط با انگلستان
۷۲۵	اوضاع اقتصادی ایران
۷۳۰	نخستین گام‌ها به سوی تجدد
۷۶۱	اسناد ایرانی
۷۸۶	سرانجام فتحعلی شاه
۷۹۷	□ تصاویر
۸۳۹	□ فهرستها
۸۴۱	۱. نامهای کسان
۸۶۰	۲. اقوام، ایلات و فرقه‌ها
۸۶۵	۳. خاندانهای حکومتی و دولتها
۸۶۶	۴. نامجایها
۸۸۱	۵. اصطلاحات و ابداعات و نهادها
۸۸۵	۶. کتابها و مجلات

سخن ناشر

استاد سعید نفیسی (۱۲۷۴ - ۱۳۴۵ هـ ش)، فرزانه مرد ادب ایران زمین که به راستی عاشق میهنش بود و عمر پُربار خود را صرف هر چه بارورتر شدن فرهنگ و ادب ایرانی کرد، در واقع یکی از وارثان شایسته میراث عظیم و گرانقدر فرهنگی و ادبی گذشته این مرز و بوم و از بانیان استمرار و بقای آن در نسلهای آینده است.

او چهل سال تدریس کرد و پنجاه سال نوشت. به تحقیق و پژوهش و تألیف و ترجمه پرداخت. به اطراف و اکناف عالم سفر کرد. در دانشگاه‌های کشورهای مختلف جهان تدریس کرد. در سمینارها و کنگره‌های بی‌شمار شرکت کرد. و به هر کجا که قدم گذاشت ایرانشناسی را رنگ و بویی تازه داد و از آنجا ارمغانهای فرهنگی با خود آورد که به غنای هر چه افزون‌تر و آشنایی هر چه بیشتر با میراث مکتوب نیاکانمان انجامید.

کارنامه پُر برگ و بار استاد به راستی شگفت‌انگیز است. بی‌تردید هیچ پژوهشگر ایرانی از حیث کثرت آثار و تنوع و گستردگی مطالب با او قابل قیاس نیست. دایره توجهات او آنقدر وسیع و متنوع و نوشته‌هایش آن چنان عمیق و فراوان است که چندین کتاب باید نوشت تا بتوان فعالیت‌های همه‌جانبه او را چنان توصیف کرد که ارزش سهم عظیم او در پیشبرد ادب معاصر ایران آشکار شود.

بدون اغراق او تمامی توش و توان و استعداد خود را وقف خدمت به ایران و فرهنگ ایرانی کرد و فعالیت‌های علمی و ادبی و خصوصاً تدریس او در طول سالیان متمادی وسیله‌ای برای پرورش گروهی فراوان از استادان و پژوهشگران نسل معاصر امروز بوده است و این مهم را استاد ایرج افشار چه باشکوه و شورانگیز در مقاله‌ای که در

تصاویری که از مراحل جنگ در این مجلد چاپ شده مأخوذ از آلبومی است به قطع بسیار بزرگ که در همان سال‌ها در روسیه چاپ کرده‌اند و شامل نقش‌هایی است از ماشکوف Machkov نقاش روسی که چنان می‌نماید که در این مراحل همراه لشکریان بوده و این تصاویر را در همان موقع ساخته است.

تصاویری که از خسرو میرزا و همراهان اوست نیز کار نقاشان روسی است که از روی طبیعت در سفر ایشان به پترزبورگ کشیده‌اند.

تهران، آبان ماه ۱۳۴۴

سعید نفیسی

ایران ما در این صد و هشتاد سال

امروز دیگر جای هیچ‌گونه سخن نیست که تاریخ در پرورش روح ملی و خصال مردانه و دوستداری میهن و سرزمین نیاکان و بالاتر از همه دوستداری فرهنگ و سنن و شئون ملی و نژادی بهترین و برترین وسیله است. به هر اندازه که تاریخ زمان‌های دور از ما این سودهای فراوان را دربرداشته باشد قطعاً و یقیناً تاریخ زمان‌های نزدیک به ما چند برابر سود خواهد داشت، زیرا که زندگی امروز ما به زندگی این روزها نزدیک‌تر و پیوسته‌تر است، و ما از تاریخ زمان نزدیک به خود برای زندگی امروز بهره‌مندتر می‌شویم و بیشتر عبرت می‌گیریم.

اگر در تاریخ روزگار خود بخواهیم فرورویم و ژرف بنگریم بسیاری از وقایعی که ما به چشم خود دیده‌ایم دنباله و نتیجه واقعه دیگری است که چندین سال پیش روی داده است و بدین جهت تاریخ دوران ما لااقل با تاریخ نزدیک‌ترین دوره به ما پیوستگی کامل دارد. بدین جهت برای مطالعه و ژرف بینی در تاریخ معاصر ایران ناچاریم از تاریخ قاجارها یعنی دوران پیش از امروز آغاز کنیم. ناچار باید برگردیم به صد و هشتاد سال پیش از این. در آن زمان هنوز تاریخ ما متکی بر سال‌های قمری بود و وقایع در همه کتاب‌ها به سال قمری ضبط شده است و اگر من هم این کار را نکنم خوانندگان همه به دشواری شگفتی برخواهند خورد و هیچ‌یک از این حوادثی را که شرح خواهم داد در جای دیگر نخواهند یافت. این است که ناچار باید تا مدتی دراز خوانندگان سال‌های قمری را در ذهن داشته باشند.

منابع تاریخ قاجارها

نوشتن تاریخ ایران در زمان قاجارها از ضبط همه سوانح تاریخ ایران دشوارتر است، زیرا که هنوز نفع‌ها و غرض‌ها درباره این خاندان و کسانی که یار و یاورشان

بوده‌اند فرو ننشسته و هنوز بسیاری از صحایف تاریخ‌گرفتار این دوستی‌ها و دشمنی‌های نادرست و ناموجه است. آن قسمت از حوادث که در زمان ما روی داده هنوز به دست مردم بی‌طرف نیفتاده و آن قسمت از سوانح هم که پیش از روزگار ما روی داده است تاریخ‌نویسانی آنها را ضبط کرده‌اند که یا حاشیه‌نشین کارگزاران آن زمان و یا از همه جا بی‌خبر بوده‌اند و بیشتر به حدس و دلخواه خود چیزی گفته‌اند. و آنکه شماره این کتاب‌ها چندان نیست و شاید از هیچ دوره‌ای به این اندازه کتاب تاریخ کم نمانده باشد و شاید کتاب‌هایی نوشته شده باشند که هنوز انتشار نیافته و به دست ما نرسیده باشد.

کتاب‌های رایجی که در این دوره داریم نخست تاریخ قاجاریه از مجلدات ناسخ‌التواریخ تألیف میرزا محمد تقی سپهرکاشانی ملقب به لسان‌الملک است.

سند دیگری که در پیش ماست پایان کتاب منتظم‌ناصری و دو مجلد دوم و سوم مرآة البلدان ناصری و کتاب المآثر والآثار هرسه تألیف محمدحسن‌خان صنیع‌الدوله وزیر انطباعات ناصرالدین‌شاه است که در پایان زندگی اعتمادالسلطنه لقب داشت. وی نیز تا جایی که ناسخ‌التواریخ بوده آن را تلخیص کرده و سپس وقایع زمان خویش را به همان روش آورده است.

سند دیگر فصلی از پایان روضة‌الصفای ناصری از رضاقلی‌خان هدایت‌لله باشی امیرالشعراء است که وی کتاب معروف میرخوند مورخ مشهور قرن نهم را به زعم خود تهذیب کرده یعنی در انشای آن دست برده و از آن جایی که وی کتاب را به پایان رسانیده گرفته و به زمان خود رسانیده است، یعنی تاریخ ایران را از دوران صفویه تا روزگار خود بر آن افزوده است.

کتابی به نام حقایق الاخبار ناصری تألیف میرزا جعفرخان حقایق‌نگار در تهران در ۱۲۸۴ قمری [۱۲۴۶ ش] انتشار یافته که جزیک مجلد از آن منتشر نشده و به همان وقایع سال ۱۲۸۴ می‌انجامد. این کتاب خلاصه نسبتاً بیطرفانه‌ای است اما نمی‌دانم به چه سبب بسیار کم انتشار یافته است.

برای دوره بعد کتابی که داریم منتخب‌التواریخ مظفری تألیف حاج میرزا ابراهیم‌خان آشتیانی صدیق‌الممالک است که در طهران در سال ۱۳۲۴ [۱۲۸۵ ش] چاپ شده و چون تاریخ عمومی از صدر اسلام است ناچار در وقایع به اختصار کوشیده است و با همه مختصری فوایدی در بردارد.

درباره تاریخ نو تألیف جهانگیرمیرزای قاجار و شرح حال عباس میرزا ملک‌آرا در جای خود بحث خواهم کرد.

در این چند سال نزدیک به ما چند کتاب درباره مردان این دوره یا حوادث این زمان تألیف کرده‌اند مانند یادداشت‌هایی از زندگانی خصوصی ناصرالدین‌شاه تألیف دوستعلی معیرالممالک و سپهسالار اعظم تألیف محمودفرهاد و عباس میرزا نایب‌السلطنه تألیف ابوالقاسم لاجینی و عباس میرزا تألیف ناصرنجمی و زندگانی میرزا تقی‌خان امیرکبیر تألیف حسین مکی و امیرکبیر و ایران در سه مجلد تألیف فریدون آدمیت. درباره این کتاب‌ها نیز که برخی از آنها بسیار سودمند است و برخی دیگر عجولانه نوشته شده و ناچار نواقصی دارد به جای خود بحث خواهم کرد.

درباره حوادث دوران انقلاب [مشروطیت] نیز کتاب‌هایی مانند تاریخ بیداری ایرانیان تألیف مرحوم ناظم‌الاسلام کرمانی و تاریخ نهضت ایران تألیف ح. مدیرحلاج و تاریخ هجده ساله آذربایجان در شش مجلد و تاریخ مشروطه ایران در سه مجلد تألیف سیداحمد کسروی و تاریخ بیداری ایران تألیف حبیب‌الله مختاری و تاریخ انقلاب مشروطیت ایران تألیف دکتر مهدی‌ملک‌زاده در هفت مجلد و تاریخ عصر حاضر یا حیات یحیی تألیف یحیی دولت‌آبادی (مجلدات ۲ و ۳ و ۴) و تاریخ پیدایش مشروطیت ایران تألیف محمدحسین ادیب‌هروی خراسانی و انقلاب ایران تألیف ادوارد براون انگلیسی ترجمه احمد پڑوه و انقلاب مشروطیت ایران و ریشه‌های اجتماعی و اقتصادی آن تألیف م. پاولویچ وو. تریاوس. ایرانسکی ترجمه م. هوشیار و انقلاب مشروطیت ایران تألیف ایوانف و تاریخ انقلاب و تحول آذربایجان تألیف حسین فرزاد و حکومت تزار و محمدعلی میرزا تألیف ن. پ. مامونتوف ترجمه شرف‌الدین میرزا قهرمانی و فرار محمدعلی شاه تألیف داود مؤید امینی و تاریخ انقلاب آذربایجان و بلوای تبریز تألیف حاج محمدباقر ویجویه پرداخته شده است که درباره مندرجات آنها نیز جای سخن هست.

درباره پاره‌ای از مسائل مربوط به این دوره از تاریخ ایران نیز این کتاب‌ها تاکنون چاپ شده است: مأموریت ژنرال گاردان در ایران تألیف کنت آلفرد دوگاردان ترجمه عباس اقبال، روابط ناپلئون و ایران تألیف عباس میرزا، سیاست ناپلئون در ایران تألیف دکترخان بابایی، جنگ ده‌ساله یا جنگ اول ایران با روس تألیف جمیل قوزانلو، تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم میلادی تألیف محمود